

РОДИННА ПАМ'ЯТЬ – ПЕРЕЗАВАНТАЖЕННЯ

Стаття присвячена створенню та розбудові Меморіально-освітнього комплексу «Родинна пам'ять». Цей комплекс досліджує та висвітлює маловідомі сторінки історії України через долі цивільних громадян міста Шостка та Шосткинського району, які стали жертвами радянського та націонал-соціалістичного тоталітарних режимів у період 1930–1950-х років. Використання сучасних цифрових технологій на другому етапі розвитку цього комплексу дало можливість створити віртуальний 3D-тур та електронний сайт, а дослідження цифрових баз даних міжнародних інформаційних ресурсів відкрило нові перспективи пошукової роботи та досліджень, а також популяризації історії регіону у Меморіально-освітньому комплексі «Родинна пам'ять».

Ключові слова: Шостка, тоталітарні режими, Друга світова війна, оstarбайтери, Меморіальний комплекс «Родинна пам'ять», 3D-тур.

Тема різних категорій жертв нацизму нині належить до найбільш досліджених сторінок Другої світової війни у світовій історіографії. Подібне твердження характерне щодо студій Голокосту, ув'язнених нацистських концтаборів, примусових робітників. Особливо активно різноманітні питання з проблематики примусової праці мільйонів іноземців на території нацистської Німеччини стали вивчатися від початку 1990-х років, що не в останню чергу було пов'язано зі світовою дискусією навколо виплат грошових компенсацій колишнім примусовим робітникам та припиненням строку таємності на архівні документи часів війни, відкриттям документальних фондів архівів колишнього СРСР.

Станом на жовтень 2012 р. німецько- та англійська бібліографія на тему примусової праці за часів націонал-соціалізму, згідно з даними Німецького федерального архіву, нараховує 2721 позицію [1]. Проведений великий міжнародний усно-історичний проєкт, 600 аудіо- та відеоінтерв'ю з колишніми жертвами нацистського переслідування якого вже доступні для дослідників в мережі Інтернет [2]. Що стосується долі жертв нацизму з України, то проблематика примусового вивезення на роботу до нацистської Німеччини представлена в низці досліджень Михайла Ковалю [3], Антона Мелякова [4], Гелінади Грінченко [5], Тетяни Лапан [6], Сергія Гальчака [7], Тетяни Пастушенко [8], Віти Лахно [9], Віталіни Данильчук [10], Валерія Чернявського [11]. Названі роботи реконструюють загальну картину політики і практики нацистів щодо вербування, вивезення та працевикористання робочої сили з України в Третьюму райху, а також їх повоєнне повернення до СРСР.

Якщо ж поставити питання, як відбувалися подібні процеси у нашому регіоні, на Сіверщині, то ми не знайдемо вичерпної відповіді, оскільки подібних досліджень не проводилося або вони лише фрагментарно представляють окреслені події.

У цій статті буде представлено вивчення теми примусової праці в нацистській Німеччині жителів Шостки та району на прикладі історії пошуку, дослідження та створення музейної експозиції Меморіально-освіт-

нього комплексу «Родинна пам'ять». Метою цього дослідження є показ важливості регіональних студій для відтворення загальної картини історичних подій та з'ясування місцевої специфіки у такому глобальному збройному протистоянні, як Друга світова війна.

15 жовтня 2015 р. у м. Шостка Сумської обл. відбулося урочисте відкриття нового відділу Шосткинського краєзнавчого музею – Меморіально-освітнього комплексу «Родинна пам'ять». Головною ідеєю комплексу є показ важкої долі цивільного населення України у роки Другої світової війни, людей, які за своїм віком, статтю, соціальним становищем, станом здоров'я та різними життєвими обставинами не брали участі у бойових діях. Цей музейний комплекс присвячений різним категоріям жертв нацизму: жертвам Голокосту та інших каральних акцій на окупованих територіях, тисячам громадян, яких примусово вивезли на рабську працю до Райху, військовополоненим, а також в'язням нацистських та сталінських концтаборів. Територіально охопивши у м. Шостка та навколишній регіон, вперше були проведені глибокі дослідження та на сучасному художньому рівні показані маловідомі факти, «надано слово» групам цивільного населення, які до того часу не знаходили належної уваги в українських історичних та краєзнавчих музеях і лише в останні роки були включені до державної політики України зі збереження історичної пам'яті про жертви тоталітарних режимів [12].

Ідея створення в Україні музею, присвяченого цивільним жертвам війни, виникла у молодого соціального педагога місцевої школи невеликого німецького селища Лібенау, округу Нінбург, землі Нижня Саксонія, Мартіна Гузе та літнього художника Кролевецької ткацької фабрики Івана Дударя [13, с. 8]. Ще у шкільні роки Мартін чув, що у їх селищі під час війни відбувалися страшні події, про які дорослі не хотіли розповідати дітям. І коли він закінчив навчання, то почав сам досліджувати місцеву історію та шукати відповіді на запитання у місцевих архівах Лібенау, Штайерберга та Нінбурга. Так він дізнався, що у лісовому масиві між селищами Лібенау та Штайерберг у 1939 р. фірма Wolff & Co з міста Вальсроде розпочала будівництво порохового заводу «Анлаге Карл» фірми «Eibia GmbH». До 1941 р. на площі 12 км² був збудований потужний військово-промисловий комплекс із 420-ти замаскованих бункерів та виробничих будівель. А вже у серпні 1941 р. завод запустив виробництво бездимного пороху та порохової сировини для озброєння нацистської армії. На цьому заводі було небагато німців, натомість тут примусово працювало близько 11 000 іноземних працівників з окупованих Німеччиною країн – поляки, бельгійці, голландці, данці, французи, італійці, а також громадяни з окупованої частини Радянського Союзу. До 1945 р. від поганого харчування та тяжких умов праці на пороховому заводі загинуло понад 2000 жінок та чоловіків. Мартін також з'ясував, що сучасна школа селища Лі-

Братська могила 746-ти шосткинців, розстріляних на території фабрики кіноплівки у період нацистської окупації 1941–1942 рр. Поряд – будівля відділу кадрів, парткому та профкому колишнього ВО "Свема", у якій розмістився Меморіально-освітній комплекс «Родинна пам'ять»

бенау побудована на місці, де у роки війни знаходився «виправно-трудоий табір» гестапо міста Ганновера. До табору людей відправляли за будь-яку непокору, саботаж та втечу з заводу. За період його існування до травня 1943 р. тут були замордовані та страчені понад 250 ув'язнених [14, с. 6–7; 15, с. 26–33, с. 49].

У 1999 р. Мартін Гузе створив «Dokumentationsstelle Pulverfabrik Liebenau» (Документаційний центр порохового заводу Лібенау) [16; 17] і почав послідовно досліджувати історію заводу та шукати живих свідків, які особисто пережили жахи нацистського терору на цьому військовому підприємстві. А на початку 2000-х років до бургомістрів Лібенау та Штайерберга написав листа колишній остарбайтер, уродженець села Клишки Шосткинського району Іван Дудар, який шукав документальне підтвердження його примусової праці у Німеччині.

Під час спілкування М. Гузе та І. Дударя і виникла ідея створення музею, присвяченого пам'яті цивільних жертв націонал-соціалізму та своєрідного центру міжнародних зустрічей представників різних поколінь.

У 2002 р. відбулася перша українсько-німецька зустріч молоді з колишнім примусовим працівником Іваном Дударем у Кролевіці, а з 2004 р. постійним партнером у таких проєктах уже виступає УНФ «Взаєморозуміння і примирення» (з 2008 р. – МГО «Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність»), координатор проєктів Любов Сочка. Завдяки цій співпраці були вперше започатковані інтергенеративні проєкти, у яких відбувало-

ся живе спілкування довоєнного покоління з молоддю 16–18 років. У таких програмах протягом 2004–2019 р. молодь з України, Білорусі та Німеччини могла почути історичні спогади з перших вуст свідків на місцях історичної пам'яті і дізнатися про те, чого вони ніколи не чули на уроках історії. Під час таких зустрічей молодь не тільки спілкувалася зі свідками, але й записувала з ними інтерв'ю.

Упродовж 2005–2011 рр. керівник «Документаційного центру порохового заводу Лібенау» Мартін Гузе проводив інтенсивні пошуки документів у архівах: Militärarchiv des Bundesarchivs, Freiburg (Федеральний Військовий архів, Фрайбург), International Tracing Service, ITS (Архів Міжнародної служби розшуку, МСР, Бад-Арользен), Bundesarchiv, Berlin (Федеральний архів, Берлін), Bildarchiv des Bundesarchivs, Berlin (Федеральний кінофотоархів, Берлін). До пошуків документів у архівах України долучилася Любов Сочка. Разом Мартином Гузе вони досліджували фонди ЦДАВО (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ), ЦДАКФД ім. Пшеничного (Центральний державний архів кінофотофонодокументів ім. Пшеничного, Київ) та ДАСО (Державний архів Сумської області, Суми). Одним із перших був знайдений документ у Німецькому федеральному архіві – звіт імперського чиновника Циммермана Міністру Райху з питань зброї та боеприпасів від 07.08.1942 р., (R41/269 арк. 186), у якому вказано, що «...на цей завод Голов-

Меморіально-освітній комплекс «Родина пам'ять». Фрагмент експозиції

нокомандуванням сухопутних військ було доставлено на роботу близько 700 росіян з Шостки...» [13, с. 22].

До пошуків долучився і фаховий німецький історик Доктор Бернхард Штребель з Ганновера, який, на основі архівних документів, у жовтні 2005 року склав списки «Sovjetische Zivilarbeiter mit Geburtsort in der Umgegend von Schostka / Quelle: Meldekarten Libenau und Steyerberg» (Радянські цивільні робітники, що народилися в околицях Шостки / Джерело: реєстраційні картки Лібенау та Штейерберга), які працювали на пороховому заводі «Anlage Karl» фірми «Eibia GmbH».

За результатами роботи з архівними документами ДАСО (ф. 7641) у 2009 р. краєзнавцем Федором Яковенком була видана книжка «Депортація до м. Лібенау і Штайерберга. Червень 1942», у якій опублікована частина досліджених ним документів [13, с. 8–9; 15]. А у наступному, 2010 р., журналістка Наталія Кондратцева разом з відеооператором Миколою Парамоновим зустрілися у Шостці з колишніми оstarбайтерами та записали з ними 5 відеоінтерв'ю, а також рукописну інформацію про вже померлих оstarбайтерів за згадками їхніх близьких родичів [19].

Міський голова Шостки Микола Нога підтримав ідею розміщення у Шосткинському краєзнавчому музеї мате-

ріалів з теми примусової праці, зібраних Мартіном Гузе та іншими дослідниками. 13 квітня 2012 р. був підписаний договір про співпрацю «Документаційного центру порохового заводу Лібенау» та міської влади м. Шостка щодо створення у краєзнавчому музеї м. Шостка меморіальної експозиції «Доля жертв націонал-соціалізму» та спільного дослідження історії шляхом проведення проектів молодіжних обмінів. Для підготовки нової експозиції створили робочу групу, до якої увійшли працівники краєзнавчого музею та відділу архітектури Шостки, а також долучилися Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність» і старший науковий співробітник Інституту історії НАН України Тетяна Пастушенко. На цьому етапі у пошуковій роботі взяв участь і автор цієї статті. Були продовжені пошуки колишніх оstarбайтерів та записи їхніх спогадів, йшла розробка проекту, який через призму біографій колишніх оstarбайтерів з Шостки та Шосткинського району відображав історію примусової праці не тільки на пороховому заводі в Лібенау, а і взагалі у нацистській Німеччині. Уже у квітні 2013 р. перший варіант експозиції був презентований німецьким партнерам у Лібенау.

У 2013 році до робочої групи приєднався Народний художник України Анатолій Васильович Гайда-

Меморіально-освітній комплекс «Родинна пам'ять». Фрагмент експозиції

мака. Проект отримав новий імпульс та перейшов на більш масштабний рівень – створення потужного музею у окремій будівлі. Для цього 6 вересня 2013 р. була обрана двоповерхова будівля відділу кадрів, парткому та профкому колишнього ВО «Свєма» (загальною площею понад 400 кв. м.), поруч з якою знаходиться меморіальне для Шостки місце – братська могила 746-ти шосткинців, розстріляних на території фабрики кіноплівки у період нацистської окупації 1941–1942 років.

Дослідження біографій колишніх примусових робітників показало, що ці люди постраждали не тільки від окупаційного нацистського режиму, а також і від «свого» радянського. Це визначило розширення тематичних меж нового музейного підрозділу і спонукало авторів збирати матеріали про сталінські репресії 1930–1950-х років та ресоціалізацію у повоєнному суспільстві колишніх оstarбайтерів, в'язнів концтаборів та військовополонених. До експозиції були долучені матеріали досліджень історії Шостки та навколишнього регіону цього періоду: місцевих краєзнавців Бориса Стогнути, Сергія Шишкова, Катерини Насико, Олександри Плодистої, Миколи Жирного, Миколи Парамонова; істориків Геннадія Івануценка (Суми), Романа Подкура (Київ), Івана Дерейка (Київ), Кузьми Козака (Білорусь),

Антон Земанека (Чехія), Kriszian Ungvar (Угорщина), Rüdiger von Hanxleden (ФРН), Johannes Spoer (ФРН).

Реалізацію художнього проекту та оформлення експозиції виконало ТОВ РК «Радуга», м. Київ. Спільними зусиллями та завдяки фінансовій підтримці німецького федерального фонду EVZ (ERINNERUNG VERANTWORTUNG ZUKUNFT – ПАМ'ЯТЬ, ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, і МАЙБУТНЄ) авторам та учасникам проекту вдалося реалізувати сучасну художню та наукову концепцію Меморіально-освітнього комплексу пам'яті жертв тоталітаризму та збройних конфліктів «Родинна пам'ять», який відкрився 15 жовтня 2015 р. Це перетворення будівлі колишнього парткому, профкому та відділу кадрів на музей пам'яті жертв тоталітаризму можна вважати своєрідним символом перезавантаження державної політики історичної пам'яті [12; 18].

З часу відкриття комплекс прийняв тисячі відвідувачів – мешканців Шостки, Кролевеця, Глухова, Сум, Новгород-Сіверського, Чернігова, Харкова, Львова, Вінниці, Києва та інших міст України, а також з Росії, Німеччини, Сполучених Штатів Америки та Канади. На жаль, віддаленість Шостки з її географічним розташуванням біля кордону на північному сході країни, а також економічний стан України, гібридна війна не сприяють

розвитку туризму в регіоні та суттєвому збільшенню відвідувачів до одного з перших в Україні Меморіально-освітнього комплексу, присвяченого жертвам тоталітарних режимів.

У 2018 році німецький федеральний фонд EVZ оголосив конкурс на продовження розпочатих проєктів. Враховуючи актуальні світові тенденції, комунікаційні процеси у суспільстві та розвиток новітніх цифрових технологій, авторським колективом комплексу «Родина пам'ять» була подана заявка на фінансування другого етапу розвитку цього комплексу, уже як віртуального музею з потужним сайтом та 3D-туром. Зadowolюючи заявку, фондом EVZ у 2019 р. було надано фінансування. Оскільки Шостка не мала необхідного обладнання, до виконання робіт залучили ІТ фахівців ТОВ РК «Радуга» (м. Київ). Уже у червні було проведено 3D-сканування обох поверхів будівлі, а монтаж 3D-туру та розробку двомовного сайту (українською й англійською мовами) завершили до кінця року. З лютого 2020 р. сайт та віртуальний 3D-тур почали працювати у тестовому режимі, офіційна презентація відбулася 8 вересня 2020 р. Його легко знайти за посиланням: shostkamuseum.com.ua [19; 20; 21].

3D-тур вмонтований у сайт Меморіально-освітнього комплексу «Родина пам'ять». Користувачі порталу одразу потрапляють у 3D-вимір музейного закладу. Він створений із застосуванням унікального лазерного сканування за технологією Matterport, яка дозволяє робити 3D-тури «з повним зануренням» – має просту і зручну навігацію по 3D-моделі приміщення з детальною інформацією про кожен об'єкт у вигляді повноцінної сферичної панорами з можливістю перегляду на 360° із «точками зацікавлення» (або інформаційними мітками), за допомогою яких можна переходити до архівів сайту, де розміщений необхідний контент: відомості про персоналій, історичні події та локації, а також архівні документи, документальні фото та відеоматеріали. Тур зберігається і запускається з високошвидкісних серверів Amazon. Доступний для користувачів персональних комп'ютерів, мобільних та VR-пристроїв. Двомовний сайт значно розширює географію та аудиторію його відвідувачів. Потужність сайту дозволяє завантажити не тільки контент, безпосередньо пов'язаний із уже існуючою експозицією, але й доповнити його результатами пошуків та досліджень, які з'явилися вже після відкриття комплексу у 2015 році.

На жаль, сьогодні майже не залишилося реальних свідків тих часів. Нові документи, листи, фото та усні перекази науковці відшукують у родинах нащадків колишніх жертв тоталітарних режимів. Але з'явилися і нові можливості пошукової та дослідницької роботи. З 2007 р. перебуває у відкритому доступі в мережі Інтернет узагальнений електронний банк даних УБД «Меморіал», що містить інформацію про радянських воїнів, загиблих, померлих і зниклих безвісти в роки Другої сві-

тової війни, у післявоєнний період [22]. З 1998 р. в архіві Міжнародної служби розшуку (МСР) у Бад-Арользені почалося оцифровування документів, у першу чергу, для спрощення процедури виконання запитів і захисту документів, з якими до того часу доводилося працювати щодня, а у листопаді 2007 р. Міжнародна комісія прийняла рішення відкрити архів МСР для дослідження. З 2015 р. у Бад-Арользені почався процес створення онлайн-архіву, який триває донині [23]. На початку 2020 р. Державний архів Сумської області почав викладати у вільний доступ оцифровані фільтраційні картки колишніх оstarбайтерів, військовополонених та в'язнів концтаборів з фонду 7641 [24].

Усі три вказані бази постійно доповнюються новими оцифрованими даними. Завдяки цьому, у співпраці з Сергієм Вербицьким, за останні 2 роки вдалося знайти нові образи архівних документів на вже відомі персони Меморіально-освітнього комплексу «Родина пам'ять», а також образи документів декількох сотень раніше невідомих нам мешканців міста Шостка та Шосткинського району – оstarбайтерів, військовополонених та в'язнів нацистських концентраційних таборів. Зараз ці відомості обробляються і упорядковуються для їхнього подальшого завантаження на сайт Меморіально-освітнього комплексу «Родина пам'ять».

Сучасні цифрові технології надають нові можливості для пошукової, дослідницької і просвітницької роботи. Якщо на першому етапі створення та розбудови комплексу дослідники зустрічалися з колишніми свідками подій або їхали до інших міст для роботи в архівах, то тепер і науковці, і потенційні відвідувачі музею, не долаючи сотень кілометрів, можуть отримати для себе потрібну інформацію. Отже, експозицію Меморіально-освітнього комплексу «Родина пам'ять» можна переглянути у будь-який зручний час, варто лише мати доступ до Інтернету.

ДЖЕРЕЛА

- [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.bundesarchiv.de/zwangsarbeit/literatur/Bibliographie_Zwangsarbeit/index.htm
- [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.zwangsarbeit-archiv.de/index.html>
- Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ, 1999. 335 с.
- Меляков А.В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр.: дис... канд. іст. наук : 07.00.06 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2002. 205 с.
- Грінченко Г.Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни». Харків : НТМТ, 2010. 336 с.
- Лапан Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту в неволі. (1939–1945): дис... канд. іст. наук. Львів, 2005.
- Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому Райху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця, 2003. 344 с.
- Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини : вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2009. 282 с.
- Лахно В.І. Українські оstarбайтери в Третньому Рейху та Радянському Союзі (1941–1953 рр.): історико-антропологічний аналіз на матеріалах Полтавщини : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв, 2013.

10. Данильчук В.Р. Українські оstarбайтери: 1941–1947 рр. (на прикладі Рівненської області). Рівне : ДМ, 2012. 280 с.
11. Чернявський В.В. Примусові робітники Півдня України у фашистській Німеччині та Румунії (1941–1945 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2013.
12. Склокіна І. Шостка. Новий музей в старій індустріальній будівлі. Музейний простір [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/35885>.
13. Меморіально-освітній комплекс пам'яті жертв тоталітаризму та збройних конфліктів Родина пам'ять м. Шостка. Брошура / авт-упор. : М. Гузе, Л.І. Кокшайкін, Т.В. Пастушенко, О.І. Плодиста. Київ : КВЦ, 2016. 64 с.; іл..
14. Подолати кордони, зав'язати дружбу... Німецько-українські молодіжний проект з примусової праці часів нацизму. Проміжний звіт (2004–2008). Брошура / упор. Гузе М., Сочка Л. Лангфельд : Бакес, 2008. 63 с. (нім та укр. мовами)
15. Яковенко Ф.С. Депортація до м. Лібенау і Штайерберга. Червень 1942. Шостка-Глухів, 2009. 88 с.
16. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.martinguse.de/pulverfabrik/>
17. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://geschichte-bewusst-sein.de/dokumentationsstelle-pulverfabrik-liebenau/>
18. Федорова Н.В Шостке открывается новый музей. *Шанс*. 2020. № 42(1208). С. 3
19. Сайт меморіально-освітнього комплексу «Родина пам'ять». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://shostkamuseum.com.ua>
20. Павлова Є. Технології майбутнього – вже в Шостці : відвідати музей «Родина пам'ять» можна за допомогою 3D-туру. *Полісся*. 2020. № 9 (13117). С. 4.
21. Андрусенко Ю. Как Лувр и Эрмитаж. Посетить шосткинскую «Родину пам'ять» можно не выходя из дома. *Перекресток*. 2020. № 11 (1099). С. 5
22. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Меморіал_\(банк_даних\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Меморіал_(банк_даних)).
23. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Архивы_Арользена
24. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://daso.sm.gov.ua/abc.php>.
- Kokshaikin M.H. Rodynna Pamiat – reboot**
The statute is assigned to the stem of the memorial and sanctuary complex «Family Memory». This complex explores and illuminates little-known pages of the history of Ukraine through the fate of civilians in the city of Shostka and Shostka district. They fell victim to Soviet and National Socialist totalitarian regimes in the 1930s and 1950s.
The use of modern digital technologies in the second stage of development of this complex, made it possible to create a virtual 3D tour and electronic site. A study of new digital databases of international information resources such as the OBD Memorial, the Arolsen Archives and the regional archives of Ukraine has opened up new prospects for exploration and research on the biographies of Ostarbeiters, prisoners of war and concentration camp prisoners.
Modern digital technologies will help create a new virtual museum complex. In order to visit this complex, the visitor no longer has to personally travel hundreds or thousands of kilometers. With the help of the Internet to visit the virtual space of the Memorial Complex «Family Memory» from any country in the world.
The use of these new opportunities expands the information horizons of both research and popularization of knowledge about the little-known events of World War II.
Key words: Shostka, totalitarian regimes, World War II, Ostarbeiters, Family Memory Memorial Complex, 3D Tour.
- REFERENCES**
- Retrieved from https://www.bundesarchiv.de/zwangsarbeit/literatur/Bibliographie_Zwangsarbeit/index.htm
 - Retrieved from <https://www.zwangsarbeit-archiv.de/index.html>
 - Koval, M.V. (1999). *Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyzniani viinah (1939–1945 rr.) [Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939–1945)]*. Kyiv. [in Ukrainian].
 - Meliakov, A.V. (2002). *Masovi dzherela z istorii deportatsii tsivilnoho naseleennia Kharkivshchyny do Nimetschyny v period 1941–1943 rr.* [Mass sources on the history of the deportation of the civilian population of Kharkiv region to Germany in the period 1941–1943.] (Candidate's thesis). Kharkiv. [in Ukrainian].
 - Hrinchenko, H.H. (2010). *Mizh vyzvolenniam i vyznanniam: prymusova pratsia v natsytskii Nimechchyni v politytsii pamiaty SRSR i FRN chasiv «kholodnoi viny.* [Between liberation and recognition: forced labor in Nazi Germany in the policy of memory of the USSR and Germany during the Cold War]. Kharkiv. NTMT. [in Ukrainian].
 - Lapan, T.D. (2005). *Verbuвання i deportatsiia naseleennia Ukrainy do Nimechchyny ta umovy ioho pratsi i pobutu v nevoli. (1939–1945)* [Recruitment and deportation of the population of Ukraine to Germany and the conditions of their work and life in captivity. (1939–1945).] (Candidate's thesis). Lviv. [in Ukrainian].
 - Halchak, S.D. (2003). «*Shhidni robotnyky*» z Podillia u Tretiomu Raikhu: *deportatsiia, natsytska katorha, opir ponevoliuвачam [«Eastern workers» from Podillya in the Third Reich: deportation, Nazi hard labor, resistance to oppressors]*. Vinnytsia. [in Ukrainian].
 - Pastushenko, T.V. (2009). *Ostarbaitery z Kyivshchyny: verbuvannia, prymusova pratsia, repatriatsiia (1942–1945)* [Ostarbeiters from Kyiv Region: recruitment, forced labor, repatriation (1942–1945)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
 - Lakhno, V.I. (2013). *Ukrainski ostarbaitery v Tretiomu Raikhu ta Radianskomu Soiuzi (1941–1953 rr.): istoriko-antropologichnyi analiz na materialakh Poltavshchyny [Ukrainian Ostarbeiters in the Third Reich and the Soviet Union (1941–1953)]*: (Candidate's thesis). Mykolaiv. [in Ukrainian].
 - Danylchuk, V.R. (2012). *Ukrainski ostarbaitery: 1941–1947 rr. (na prykladi Rivnenskoj oblasti) [Ukrainian ostarbeiters: 1941–1947 (on the example of Rivne region)]*. Rivne: DM. [in Ukrainian].
 - Cherniavskiy, V.V. (2013). *Prymusovi robotnyky Pivdnia Ukrainy u fashytskii Nimechchyni ta Rumunii (1941–1945 rr.)* [Forced workers in southern Ukraine in Nazi Germany and Romania (1941–1945)]: (Candidate's thesis). Mykolaiv. [in Ukrainian].
 - Sklokina, I. (2015). *Shostka. Novyi muzei v starii industrialnii budivli [Shostka. New museum in an old industrial building]. Museum space.* Retrieved from <http://prostir.museum.ua/post/35885> [in Ukrainian].
 - Huze, M., Danylenko, L.I., Kokshaikin, M.H., Pastushenko, T.V., Plodysta, O.I. (2016). *Memorialno-osvitnii kompleks pamiaty zhertv totalitaryzmu ta zbroinykh konfliktiv "Rodynna pamiat" m. Shostka. Broshura [Memorial and educational complex in memory of the victims of totalitarianism and armed conflicts "Family Memory" of Shostka. Brochure]*. Kyiv: KBSC [in Ukrainian].
 - Huse, M., Sochka, L., (2008). *Podolaty kordony, zaviazaty druzhbu... Nimetsko-ukrainski molodizhnyi projekt z prymusovoi pratsi chasiv natsyizmu. Promizhnyi zvit (2004–2008). Broshura [Overcoming borders, making friends... German-Ukrainian youth project on forced labor during the Nazi era. Interim Report (2004–2008). Brochure]*. [in Ukrainian and German].
 - Yakovenko, F.S. (2009). *Deportatsiia do m. Libenau i Shtaierberha. Cherven 1942. [Deportation to Libenau and Steierberg. June 1942]*. Shostka-Hlukhiv. [in Ukrainian].
 - Retrieved from <http://www.martinguse.de/pulverfabrik/>
 - Retrieved from <https://geschichte-bewusst-sein.de/dokumentationsstelle-pulverfabrik-liebenau/>
 - Fedorova, N. (2015). *V Shostke otkryvaetsya novyi muzei [A new museum opens in Shostka]*. *Chance*, 42 (1208), p.3. [in Russian].
 - Retrieved from <https://shostkamuseum.com.ua>
 - Pavlova, E. (2020). *Tekhnologii maibutnoho – vzhe v Shosttsi: vidvidaty muzei «Rodynna pamiat» mozhna za dopomohoiu 3D-turu [Technologies of the future are already in Shostka: you can visit the "Family Memory" Museum with the help of a 3D tour]*. *Polissia*, 9 (13117), p.4. [in Ukrainian].
 - Andrusenko, Yu. (2020). *Kak Luvr i Ermitazh - Posetit' shostkinskuyu «Rodinu pam'yat'» mozhno ne vyhodya iz doma [Like the Louvre and the Hermitage. You can visit Shostka's «Family Memory» without leaving home]*. *Perекrestok*, 11 (1099), p.5. [in Russian].
 - Retrieved from [https://uk.wikipedia.org/wiki/Меморіал_\(банк_даних\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Меморіал_(банк_даних)).
 - Retrieved from https://ru.wikipedia.org/wiki/Архивы_Арользена.
 - Retrieved from <http://daso.sm.gov.ua/abc.php>.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

